

Vadászattal kapcsolatos mértékegységek az obi-ugor nyelvekben

Szibéria népei — köztük az obi-ugorok is — évszázadokon keresztül főfoglalkozásul űzték a vadászatot. Vadászattal jutottak élelmük és ruházatuk nagy részéhez, sőt a vadászsákmány nyújtotta nekik azt az értéket és érték-mérőt is, amellyel — csere útján — megszerezhették maguknak távolabbi vidékek fontos termékeit. A vadászat (és a halászat) lehetősége, az évszakokkal változó üteme adta meg életük ritmusát. Jó év, „húsos év” volt az, amikor sok vad került fegyverük elé, a rossz fogás ínséget jelentett. Természetes, hogy ezek a körülmények nyelvi kifejezésekben is hagytak nyomot.

Az alábbiakban, főként népköltészeti termékek alapján, vadászattal összefüggő mértékegység-elnevezésekkel foglalkozunk. Nem célunk új etimológiák felállítása, hiszen az ide tartozó kifejezések mind teljesen érthetőek, világosak ma is. Sajnos nem áll módunkban egy-két esettől eltekintve, az sem, hogy pontosan megállapítsuk az egyes „egységek” mennyiségi értékét. Feltehető, hogy nem is pontos, meghatározott mértékegységekről van szó — ilyenekre alig is lett volna szükség —, hanem olyan hozzávetőleges becslések ezek, amilyen pl. a magyar nyelvhasználat „egy napi járőföld”-je és „ameddig a szem ellát”-ja. Hasonló a véleménye az ősi mértékegységek „pontosságáról” WICHMANN-nak (Les vieilles mesures de longueur des peuples finno-ougriens, SUS. Aik. XLII/6,25. l.). Célunk az volt, hogy összegyűjtsünk és bemutassunk egy a vadász-életmóddal szorosan kapcsolódó érdekes nyelvi jelenséget.

Természetesen, korántsem tartjuk speciálisan finnugor vagy éppen obi-ugor nyelvi sajátásnak az ilyen és ehhez hasonló kifejezéseket. Nyilvánvaló, hogy más, hasonló körülmények között élő vagy élt népek nyelvében számos hasonló jelenségre bukkanhat a kutató.

Gyakoriak az obi-ugor népköltészetben az olyan, szórványos, még mértékeknek nem tekinthető hasonlatok, amelyek valamely jelenséget egy, a vadászattal kapcsolatos képpel mérenek. Ilyenek például:

ch anti: *pita sorə wutata wäs ūlitsa* 'auf der schmalen Strasse von der Breite einer ausgehauenen Waldschneise für ein Entenfangnetz' (Ovd. I, 449); *noγəs kuštj èplan àmp iottà-lâilèm* (v. *lâl'lem*), *uâi kuštj lèraŋ àmp iottà-lâilèm* 'nyusztkereső kopó módjára utána állok, vadkereső gyökeres (?) eb módjára utána állok' (OH. I, 443); *oy ewitla sar-ǧlām noγollem, tājemvaj uraŋ v^{ol} kèrlalem, sâpəl ewitla usi ǧlām ollem-ki kèži-vaj ureŋ v^{ol} kèrlalem* 'ha fejet levágható igazi álmot alszom, a fejsze-nyél oldalas helye módjára forgok, ha nyakat levágható erős álmot alszom, a késnyél oldalas helye módjára forgok.' (ONGy. 111, l. még Irt. Ostj. II, 96—7); *kèšijən nòta* (var. *jèntaŋ*) *jirəŋ ūn't nót, tājmijen nòta* [var. *jèntaŋ* 'Schneide'] *jirəŋ ūn't nót* 'bewaldete Landzungen, scharf wie Messerspitzen, bewaldete Landzungen, scharf wie Axtspitzen' (Ovd. I, 427—8); *ixç-iðγəl xou loylàn* 'fa-ij hosszúságú csontjaitokat' (OH. I, 367);

manyszi: *lèséxti ǧln èlèm-püt jänitâi* 'nyíl szárny-ragasztásra való enyvüstjének nagyságára' (VNGy. I, 101); *uâl-mānçw jänit saw morax* 'yníl-buzogány nagyságú sok mocsári málna' (VNGy. III, 360); *māštér xum-pi*

lēsēmtalēm nāl tqul ur 'mesterember enyvezte nyíl-toll-hegy módjára' (VNGy. IV, 236).

A hasonló példák sorát még folytathatnók, de ez feleslegesnek látszik. A fentiek még nem tekinthetők mértékegységeknek, de alighanem éppen a hasonló, egyszeri használat lehetővé az alapja annak, hogy egyes hasonló fordulatok állandósultak és valóban mértékegységekké váltak. Az alábbiakban már mértékegységgé vált kifejezéseket mutatunk be.

1. Távolságmegjelölések.

Távolságok megjelölésére a leggyakoribb egység a „nyíllövés“:

ch anti: *jutem nyäl kuätinä tölaim schäkem nyäl ku ätnä männtal* 'kilőtt nyíl távolsága vitetik, kirepült nyíl távolságra megy' (OH. II, 301); *zoräl-kj kërätlat, iouäm näl uipätinä iäyüsl, sägam näl uipätinä pözäsl* (v. *pözäsl*) 'ha folyóvonalat kerülnek (t. i. csónakon), kilőtt nyíl szélességnyire vetődik, szökő nyíl szélességnyire eltolódik (?) (é. a folyó kiszélesedik)' (OH. I, 17); *Jévdin xui jévettai xou márai* 'wie ein Schütze zu treffen vermag' (Irt. Ostj. II, 52–3).

ma n y s z i: *linē näl palittē . . . , vāxtēnē näl palittē* 'nyíllövésnyi távolságra . . . , nyíldobásnyi távolságra' (VNGy. III, 498); *khurēm toxtpā wüs, khōpā* 'a kilövött nyíl háromszoros távolságára' (VNGy. IV, 91); *pānktal sawknē vāxtēn näl kit palittē* 'szeméttelen dombra lőtt nyíl kétszeres távolságáig' (VNGy. II, 346–7) [Itt a „szeméttelen“ jelző meglepő, — a birkózó és nyilazótér inkább „szemete“, pl. ONGy. 86–7, stb.]; *vāxtēn näl at palittē* 'kilőtt nyíl ötszörös távolságáig' (uo.); *linē näl pānχwit jā* 'kilőtt nyíl röptényi szélességű folyó' (VNGy. III, 441); *näl pāχwtne pāsēn lapān ti joχtsanēm* 'nyíllövő távolságra ím közelükbe jutottam' (VNGy. II, 171), ahol különben a mértéknek konkrét értelme az, hogy a hős onnan lő ellenségeire.

A „lövés“ távolságát, ha nem is nyílra, hanem régi típusú elültöltős puskára értve, mértékegységül használják a lappok is, l. T. I. ITKONEN, Über die lappischen Masseinheiten, FUF. XXIX, 64. 1.).

A nyíllövés egyes kifejezésekben analógiásan időmértékké is vált, így pl.:

ma n y s z i: *tē kērēn näl pält it* 'ezen vasas nyíl [röptényi] hosszúságú (é.: oly rövid) éjen át' (VNGy. IV, 89); *tē kērēn näl pält khatēl* 'ezen vasas nyíl [röptényi] hosszúságú (értsd: oly rövid) napon' (VNGy. IV, 114, l. még, hasonló formában, a 118 lapon is.

PATKANOV szerint az a távolság, amennyire a vadász célbatalál, mintegy száz lépés (Irt. Ostj. I, 50). Hasonló mértékegységeket talált WICHMANN más finnugor népeknél is (l. SUSAik. XLII/6, 25. 1.).

Kisebb távolságokat gyakran egy a vadászatnál alkalmazott eszköz vagy az eszköz egy részének hosszúsága jelöl, pl.

ch anti: *tihsan χuwat* 'Lassolänge' (OVD. I, 63). A magyarázatok szerint a rénfogó lasszó hossza kb. 50–60 méter (OVD. II, 104). Ez a mértékegység megvan a lappoknál is (l. T. I. ITKONEN, i. m. 63); *lajem-kartī* (helyesen nyilván *lajem-*) *kulat jenk . . . , porli-karet kulat jenk* 'fejzevas-vastagságú jég, . . . jégtörő vas vastagságú jég' (ONGy. 117); *seu-tājem vai jāguttai χūmīt*

'aus der Entfernung eines Stab-Axtschafes' (Irt. Ostj. II, 96—7); *kéze jánk vat uráma* 'zu eine Messer Klinge schmalen Bergrücken' (Irt. Ostj. II, 114—5) — WICHMANN i. h. az *őnda-vai* 'manche de javelot' mértékegységet említi.

m a n y s z i: *kasaj-nál vāti . . . sairep nál vāti jānsémné* 'kés-nyél-keskenységű . . . fejsze-nyél keskenységű folyócskához' (VNGy. II, 257); *sa'irép-nal palit vōj-sān* 'fejszenyél hosszúságú zsiros edényük' (VNGy. III, 235); *sairép-nal pānzwit ūntmitnē* 'fejszenyél szélességű ösvényhez (útrovához)' (VNGy. III, 304).

A hó és a dér vastagsága igen fontos tényezője a vadászat sikerének. Így pl. medvevadászatra a „vékonyhavú ősz” alkalmas (l. VNGy. III, 469 stb.), — kutyákat a mokusvadászathoz szintén az őszi és a tavaszi időszak vékony haván lehet alkalmazni (l. SIRELIUS. SUS.Toim. XXXV/, 14, 7. l.). Az a szempont, hogy a ritka hóhullásban nem vész el egyhamar az állatok nyoma, felmerül a következő kifejezésekben:

m a n y s z i: *uj-la'il žarēs takwēs wārs, āmp-la'il žarēs takwēs wārs* 'szarvas lába [nyoma látható] vékonyhavú ősz lett, eb lába [nyoma látható] vékonyhavú ősz lett' (VNGy. II, 201); *ai žār-la'il žarēs takwēs* 'ama jávorbika lába nyoma látható vékonyhavú ősz' (VNGy. III, 387).

A hó vastagságát a vadászok fontos zsákmányáról vett mérték érzékelteti a következőkben:

c h a n t i: *tāŋ pun kutat kut sojātyna sojttam, pēša pun kutat kut sojātyna sojttam* 'sie ist von Reif, dick wie Eichhörnchenhaare bedeckt, sie ist von Reif dick wie Renkalbhaare bedeckt' (Ovd. I, 292); *tāŋ pun kutata āj sojāt rāwā . . . tāŋ pun kutata in jām tās rāw* 'Eichhörnchenfell-dicke kleine Reif-flocken, Eichhörnchenfell dicke gute Schneeflocken' (Ovd. I, 313). *āmpijen kurije ewattajena žar jām susije in poranaja* 'in der die Füße der [Jagd-] Hunde schneidenden, dünnschneeigen schönen Herbstzeit' (Ovd. I, 312).

m a n y s z i: *uj-pun gsit sol' sol' solawē* 'állat szőre vastagságú dér deresedik' (VNGy. III, 412).

Nagyobb távolságok megjelölésére gyakran szolgál az az útszakasz, amennyit egy rénszarvas pihenés nélkül bejár. Szerepel ez a mérték a lappoknál is (l. ITRONEN, i. h. 65). Minthogy azonban a réntenyéztéssel kapcsolatos mértékegységek felsorolása nem tartozik feladataink közé, nem említek ebből a csoportból példát.

2. Életkormegjelölések.

Az életkor megjelölésére leginkább akkor használ az obi-ugor népköltészet vadászattal kapcsolatos kifejezéseket, ha fiúgyermek felserdülését írja körül (a lánygyermek felserdülését a házimunkában, főként varrásban való jártasság jelöli).

A. c h a n t i: *siski, uai-žul uēldi louätti iis* 'madár-, erdei vad- és hal-fogó nagyságnyra növekedett' (ONyt. 7—8); *žui uēlm or-uai ālhajna iŋiti louätti iis, uēlam iŋik-žul ālhajl uēlda pitsali* 'ember vadászta (tk. ölte) erdei vad után járó nagyságúvá lett, fogott (tk. ölt) vizi halát fogni kezdte' (ONyt. 143—4); *žilam . . . or-koŋaj uēldi žoi iuimal* 'az unokám . . . erdei

rénszarvas ölü férfivá lett' (ONyt. 17); *ālan űoűs āljalnā ioxtam poűāl... ālan űāi āljalnā ioxtam poűāl* 'első nyusztjára akadt fia... első vadjára akadt fia' (OH. II, 65, l. még 79, 81, 89). A chanti ifjú ebben a korban már hadba száll atyja oldalán.

m a n y s z i: *vit-űul alnē jānitāi' jēmtēs, vōr-uj alnē jānitāi' jēmtēs* 'vízi halat foghat, oly nagyságúvá lett, erdei állatot foghat, oly nagyságúvá lett' (VNGy. IV, 293); *am pirišēm tē'in alnē jāniti' ti jēmts* 'az én fiacskám oly nagyságúvá lett már, hogy evetet ölhet' (VNGy. I, 4) és ugyanott, amikor a gyermek már valamivel nagyobb: *pirišēn vōr-uj alnē jāniti' jēmti* 'fiacskájuk oly nagyvá lesz, hogy erdei állatot ölhet'. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a mókusvadászat sem tartozik a könnyű, kisgyermekek által is sikeresen űzhető vadászati ágak közé: nagy figyelem, éles szem, jó célzóképeség szükséges hozzá (l. SIRELIUS, SUS. Toim. XXXV/14, 7—8. l.). *gul-uj gylēnē ioxtēm kit űum* 'első „állat“ elejtéséhez (kezdetéhez) jutott (azaz: ifjú) két férfi' (VNGy. III, 517), — ebben a korban már megilleti az ifjút-a vérbosszú joga és kötelessége, mint ahogy az első vadat elejtett osztják ifjú már hadba szállhat (l. fenn). Úgy látszik, ez volt a nagykorúság mértéke.

B. Az egyik szorosabban idekapcsolódó kifejezés egy ősi vadászati eljárás emlékét őrzi:

ch a n t i: *si iűűal űoűs-, űai-kur ēuatti, on't-űai űeldi, iűi k-űul űeldi louatti sidi ēnmās* 'ez a fiúk nyuszt-, vadláb vágó, erdei vad ölü, vízi halat fogó nagyságnyira növekedett im' (ONyt. 169) és rövidebb formában: *űoűs-, űaikur ēuatti louatti iis* 'nyuszt-, erdei állat lábát elvágó nagyságnyira nőtt' (ONyt. 8).

Egy ősi, euráziai vadászszokásra ismerhetünk itt: elvágják az üldözött, vagy még fiatal, nem teljes értékű állat Achilles-inát, hogy ne menekülhessen el egykönnyen a vadászok elől. Nyomát először GUNDA BÉLA fedezte fel a vogul mítikus énekek hatlábú jávorában, melynek két lábát az ősi vadász levágta, hogy el lehessen fogni majd, az „emberek korában“ (Ethn. L, 39). Amint GUNDA itt, ZELENIN nyomán, említi, ez a szokás különben sem ismeretlen Szibéria vadásznépeinél. A lappok elfogták és felnevelték a fiatal rókákat, míg prémjük el nem érte teljes értékét (SIRELIUS, SUS. Toim. XX/14, 34). — ez a szokás sem áll távol az említett ősi eljárástól.

C. Egyes kifejezésekben nem a vadölés, hanem a fegyverfogás szempontját emelik ki:

ch a n t i: *űōtű-t iűűākűűtta kēmā iűűō-t űrt-mō-ű* 'sankarin poika tuli nuolella-ammuntaikään (siihen ikään, jossa pojat alkavat ammuskella)' (PAAS.—DONN., a *kēm* címszónál) és *pim-űōtű-t iűűākűűtta k-mā iűōűō-t űrt-mō-ű* 'sankari-poika tuli siihen ikään, että alkoi ammuskella leikkinuolilla' (PAAS.—DONN., a *iűű am* címszó alatt).

m a n y s z i: *sol-űgut-nāl pűűwtlēnē jāniti' jēmtēs* 'hegyesfa íjj-nyíllal való lövöldöző [képesség] nagyságúvá lett' (VNGy. I, 86 és II, 0513). A magyarázat szerint még kicsi, gyenge, de már nyilazni tanuló gyermekről mondják. Az itt szereplő fahegyű gyermek-nyíl különben azonos lehet a chanti és manyszi hősénekek apródjainak „vesszőnyíl-füszálnyíl“-ával (pl. ÉOM. 108, VNGy.

II, 182 és a fenti chanti példában is), amely szintén inkább játék és sport-eszköz, semmint valódi vadász- vagy harci szerszám (l. VNGy. I, 235, II, 0513). Hasonló életkormegjelölést l. még VNGy. I, 86 és IV, 175 alatt is.

STEINITZ (Ovd. II, 144) is felsorolja az e csoportba tartozó életkormegjelölések részét.

3. Időpontmegjelölések.

A hónapnevek túlnyomó többsége a halászat eseményeivel, főként az egyes halfajták vonulásával függ össze, de néhány kapcsolódik a vadászathoz is, így

chanti: *katt-oxta-tiis* 'Enten Netze-Monat' (Irt. Ostj. I, 53), — MUNKÁCSI szerint április (Ethn. IX, 147); V. *lou' uäsk' ik'i*, Vj. *lo' n' -uä' sk' ik'i* Trj. *Ἰον' "uäsax' i' i' ä's* '8: s, hanhi-sorsakuu' (KARJ. — TOIV. 23—24 és 999). — V. *lä-ñkajä' iälil' (ε) i' k'i* '2: n kuukausi, oravankulkukuu'; — Vj. *ñöva' kən(tšat' ik'i* jelentés nincs megadva, nyilván „nyusztkereső hónap“ (uo.); — I. *kura ñ xuj' tiis* 'gyalogos ember (vadász) hava', november (MUNKÁCSI i. h.).

manyszi: KL. *wüs' tákwes' kišné' jöñkhép* 'kis őszi vadászathó' (október); *jäni' tákwes' kišné' jöñkhép* 'nagy őszi vadászathó' (november) (MUNKÁCSI, i. h.).

Meglepő, hogy bár a vadászat megkezdése nyilvánvalóan döntő fordulata lehet az évnék, anyagunkban csak egyszer fordul elő időmegjelölésként:

chanti: *wōj wēlti' ñoxas wēlti' poraja jis* 'brach die Tierjagd, Zobeljagdzeit an' (Ovd. I, 107).

4. Sebességmegjelölések.

A sebesség mértéke több adatban a nyíl röptének gyorsasága:

chanti: *Not perañ, jōgot xar man-ja kītem* 'Wie ein Pfeil die Bogenweite durchschwirrt (?), so schnell stehe ich auf' (Irt. Ostj. II, 24—5); *v l-nēñ angen k' ttājenen' ñot perañ jōgot xar xuna-vanta nuñ kīten?* 'Bis wann wirst du gleich einem die Bogenweite durchschwirrenden (?) Pfeile noch (so früh) aufstehen wie die unverheirateten Frauen sich erheben?' (Irt. Ostj. II, 92—3). Hasonlatképpen: *woləp iti mənəmtəs* 'er lief schnell (wie ein Pfeil) weg' (Ovd. II, 163).

manyszi: *ämki rēxtēm űäl-tzul kit sōpēlām* 'a tőlem kirázott nyíltoll [gyorsaságú] két esikóm' (VNGy. IV, 103).

Amint már feljebb, a távolságmegjelöléseknél is említettük, a vogulban néhány kifejezésben a nyíl röptének távolsága — időmérték. Nagyon valószínű, hogy az ott felsorolt esetekben tulajdonképpen összekeveredett az a típus, ahol a nyíl röpte távolságot jelent, azzal, hogy sebesség megjelölésére szolgál.

5. Értékmegjelölések.

Közismert és más vadásznépeknél is általános tény, hogy egyes kis gereznás állatok prémje a cserekereskedelem bizonyos fokán általános érték-

mérővé válik és idővel az értékmérőként szolgált prém (illetőleg az állat) neve megy át a pénz fogalmának jelölésére is. A szibériai népeknél — így az obi-ugoroknál is — a mókuszprém volt az állandó értékmérő, a mókusz neve tehát 'pénz' jelentésben is szerepel, így pl. előfordul manyszi: *sāt le' in jāny' arāntēn* 'száz evetnyi [kopéka] nagy adósságod' (VNGy. IV, 266), stb. A mókuszvaluta körüli vitás kérdéseket, problémákat megvilágította BEKE „A Szovjetunió népeinek régi pénzzszámításáról“ c. cikkében (NyK. LII, 295—303), ezzel a kérdéssel tehát nem foglalkozunk tovább.

CS. FALUDI ÁGOTA

Etimológiai észrevételek

N. SEBESTYÉN IRÉN (MŊy. XLVI, 120—2) a vogul (MUNK.—SZIL.) *šaxl* 'halom; Hügel' szót egyebek közt a régi nyelvi, ma már csak helynevekben élő magyar *ság* szóval egyezteteti. A *šaxl* szónak azonban az említetten kívül még sok más jelentése is van. Érdemesnek látszik e jelentések egymáshoz való viszonyát tisztázni, illetőleg állást foglalni abban a kérdésben: vajjon a *šaxl* szóban — egyirányú hangfejlődés útján — nem két vagy több vogul szó esett-e egybe.

I.

Az északi-vogul *šaxl* jelentései, hangalakja és nyelvjárási változatai.

MUNKÁCSI (VNGy. I, 198) szerint a *šaxl* szó voltaképpen „gömbölyű csomót, rakást“ jelent (pl. *štēp-šaxl* 'cérnagombolyag') s alkalmazódik gömbölyded alakú természeti jelenségekre is: *nār-šaxl* 'kúpos hegyorom', *nānk-šaxl*¹ 'veresfenyő-liget' („kis kerek erdő“), *mā-šaxl* 'apró domb, földgöröngy'. A *šaxl* szó előfordul a *Tunrā-šaxl* kapcsolatban (VNGy. I, 1 és 176) is, melynek magyarázata a vogul közlő szerint — *χasliŋ-mā, χamalŋ-mā* 'mohos zombékos hely (minők a tundra felületén kiemelkedni szoktak)'.

A *šaxl* szó megvan CERNYECOV szótárában (Краткий мансийско-русский словарь, 1936) is *šahl, šahl* alakban, s itteni jelentései egyebek közt: горный хребет (= hegygerinc), клубок (= gombolyag, gomolyag, gomoly), грива (лесная) (= (erdei) hegyhát, domb, halom), заросли (кустарника, осоки) (= csalt, bozót; bokor, sás sűrűje), купа деревьев (= farakás).

Mindezekből nyilvánvaló, hogy az északi-vogul *šaxl* szónak nemcsak 'halom', hanem 'gömbölyű csomó, gömbölyű rakás, gombolyag' jelentése is van, jelenthet továbbá — a különféle szókapcsolatok szerint változóan — ilyen vagy olyan kipúposodó, kiemelkedő vagy gömbölyded valamit. Mindezek a jelentések a *šaxl* szó 'halom' jelentésével jól összeegyeztethetők (legutóbb, NyK. LII, 137—143. l., számos példát idéztem arra, hogy egyazon szónak hasonló jelentései lehetnek, ill. fejlődhetnek); a *šaxl* szót ezen jelentéseiben joggal azonosnak tekinthetjük tehát a 'halom' jelentésével.

¹ Helyesen: *nānk-šaxl*, vö. VNGy. I, 230 és 262.